

Світлана МАЗУР,

orcid.org/0009-0001-9603-6387

аспірант кафедри освітології та педагогіки мистецтва

Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

(Запоріжжя, Україна) ladushki.16@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТІ МОРальної АВТОНОМІЇ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню соціально-психологічних аспектів підліткового та юнацького віку, а також інноваційним підходам до залучення учнів старших класів у загальношкільну та класну діяльність. У роботі висвітлено проблему зниження інтересу старшокласників до традиційних шкільних активностей, яка є актуальною в сучасному світі, що характеризується динамічними змінами, впливом глобалізації та цифрових технологій. Запропоновано створення навчальних громадських організацій як ефективного засобу подолання цієї тенденції. Такі організації дають змогу учням не лише здобути необхідні компетентності для майбутнього, але й активно долучитися до розв'язання актуальних суспільних проблем.

У межах дослідно-експериментальної роботи застосовано сучасні технології формування моральної автономії учнів, зокрема кейс-метод, адаптований до концепції VUCA (нестабільність, невизначеність, складність, неоднозначність). Це сприяє розвитку критичного мислення, командної роботи та комунікативних навичок, які є необхідними для ефективної взаємодії у складному світі. Виявлено, що такі підходи мотивують учнів брати активну участь у громадській діяльності, підвищують їхню соціальну відповідальність і допомагають формувати стійкі життєві орієнтири.

Стаття також аналізує можливості інтеграції навчальних громадських організацій у освітній процес через запровадження відповідних програм, які сприяють формуванню цінностей сталого розвитку. Запропоновано практичні рекомендації для вчителів і адміністрації шкіл щодо впровадження таких інноваційних методів. Дослідження підкреслює важливість розвитку моральної автономії як базової характеристики сучасної особистості, здатної приймати відповідальні рішення в умовах швидких змін і невизначеності.

У результаті експериментального дослідження доведено, що участь підлітків у діяльності навчальних громадських організацій сприяє формуванню критичного мислення, здатності до самоорганізації та співпраці. Це забезпечує їхню підготовку до майбутнього, орієнтованого на активну громадянську позицію та вирішення завдань сталого розвитку.

Ключові слова: Соціально-психологічні особливості підлітків, юнацький вік, громадські організації, моральна автономія, цілі сталого розвитку (ЦСР), глобальна громадянськість, екологічна свідомість, гарвардські кейси, VUCA-кейси.

Svitlana MAZUR,

orcid.org/0009-0001-9603-6387

Postgraduate at the Department of Educology and Art Pedagogy

Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

(Zaporizhia, Ukraine) ladushki.16@gmail.com

FORMATION OF THE VALUE OF MORAL AUTONOMY IN ADOLESCENTS WITHIN COMMUNITY ORGANIZATIONS: FEATURES AND CHARACTERISTICS OF AN EXPERIMENTAL STUDY

The article is dedicated to the study of socio-psychological aspects of adolescence and youth, as well as innovative approaches to engaging high school students in school-wide and classroom activities. It highlights the issue of declining interest among senior students in traditional school activities, a challenge that is particularly relevant in today's rapidly changing world, shaped by globalization and digital technologies. The article proposes the creation of educational community organizations as an effective means of addressing this trend. Such organizations enable students not only to acquire the necessary competencies for the future but also to actively participate in solving pressing societal issues.

Within the framework of experimental research, modern technologies for fostering students moral autonomy have been applied, including the case method adapted to the VUCA concept (volatility, uncertainty, complexity, ambiguity). This approach promotes the development of critical thinking, teamwork, and communication skills, which are essential

for effective interaction in a complex world. The findings reveal that these methods motivate students to actively engage in community activities, increase their social responsibility, and help shape resilient life orientations.

The article also explores the possibilities of integrating educational community organizations into the educational process through the implementation of relevant programs aimed at fostering sustainable development values. Practical recommendations are offered for teachers and school administrators on the introduction of such innovative methods. The study emphasizes the importance of developing moral autonomy as a fundamental characteristic of a modern individual capable of making responsible decisions in conditions of rapid change and uncertainty.

The experimental research has demonstrated that adolescents' involvement in educational community organizations fosters the development of critical thinking, self-organization, and collaborative skills. This equips them for a future focused on active citizenship and tackling sustainable development goals.

Key words: socio-psychological characteristics of adolescents, youth, community organizations, moral autonomy, sustainable development goals (SDGs), global citizenship, environmental awareness, Harvard cases, VUCA cases.

Постановка проблеми. Підлітковий вік характеризується активним пошуком особистісної ідентичності, прагненням до самоствердження та об'єднання у соціальні групи. Проблема полягає в тому, що традиційні методи виховання не відповідають сучасним викликам та потребам учнів. Застосування інноваційних підходів, зокрема створення тимчасових навчальних громадських організацій, дозволяє не лише мотивувати учнів до активної участі в громадському житті, але й сприяти формуванню цінностей сталого розвитку, що є важливим для сучасного суспільства.

Аналіз досліджень. Формування цінності моральної автономії підлітків є важливою темою сучасних досліджень. Вчені досліджують питання моральності, морального виховання особистості як в Україні, так і окремих зарубіжних країнах (І. Бех, Л. Бондар, Т. Вечерок, Т. Глоба, К. Чорна, К. Журба, С. Подпльота, С. Сіроїжко, І. Шкільна, Ю. Шевченко та ін.). Також існують дисертаційні дослідження, в яких розкриваються теоретичні і методичні аспекти роботи педагогів загальних середніх закладів освіти, які опікуються питаннями формування у підлітків загальнолюдських цінностей (Г. Бондаренко, В. Сергєєва); формування у підлітків гуманістичних цінностей у сфері позашкільної освіти (В. Лопатинська); формування у підлітків моральних цінностей у процесі взаємодії сім'ї і школи (В. Короленко) та ін.

Мета статті – обґрунтування доцільності та ефективності впровадження навчальних громадських організацій у шкільне середовище для формування моральної автономії підлітків та їх залучення до активної участі у вирішенні питань сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, соціально-психологічні особливості підліткового та юнацького віку виражаються у прагненні позначити власну позицію, бажанні випробувати на міцність домінуючі цінності, самоствердитися серед однолітків та прагнення об'єднуватись у групи з метою набуття взаєморозуміння та під-

тримки. Саме стосовно цього віку учнів у всіх закладах освіти постає їх проблема залучення до активної загальношкільної та класної діяльності. Старшокласники починають ігнорувати чи вкрай неохоче брати участь у будь-яких традиційних активностях та заходах, які пропонує школа. Ми припускали, що створення навчальної громадської організації, що об'єднує учнів двох класів, з перспективою подальшої реєстрації її як молодіжної громадської організації дозволить подолати зазначену суперечність та створити у підлітків необхідну мотивацію для ефективної та повноцінної участі в експерименті.

Дослідно-експериментальна робота повинна спиратися на такі перспективні технології формування цінностей моральної автономії у підлітків: технологія групового і рольового структурування; запровадження та створення правил та норм життя, традицій; технологія індивідуальних та групових доручень та їх обміну; формування активу класу та розвиток самоврядування; технологія групової персоніфікації простору; технологія планування, підготовки, реалізації та аналізу колективних творчих ініціатив; технологія аналізу педагогом колективної творчої справи та її аналізу колективом; формування ініціативних груп.

Кейс-метод є інтерактивною технологією навчання, оскільки залучає всіх учасників до дискусії. Студенти повинні застосувати отримані теоретичні знання, свої особисті якості та вміння для вирішення практичного завдання, запропонованого у кейсі. Пропоновані в нашому експериментальному дослідженні кейси методично є повноформатними (гарвардськими) кейсами. Такі кейси передбачають самостійну командну роботу протягом кількох днів (в нашому випадку – чотири тижні) із презентацією отриманих результатів.

Крім того, пропоновані кейси є так званими VUCA-кейсами (VUCA (volatility – нестабільність, uncertainty – невизначеність, complexity – складність, ambiguity – неоднозначність). VUCA – це концепція, що описує не тимчасовий стан серед-

овища, а нову сучасну реальність, до якої важливо адаптуватися і бути готовим на рівні компетенцій, поведінки та мислення. Кейси, розроблені на основі VUCA-концепції, навчають студентів приймати рішення в умовах неповноти/обмеженості інформації, знаходити сенс у суперечливій та різномірній інформації, а також шукати зв'язки між різними факторами. VUCA-кейси дозволяють розвинути варіативність мислення, здатність перемикатися між різними альтернативами, відмовлятися від свого рішення на користь найкращого для конкретної ситуації (Deaton, 2018). Крім того, такі кейси допомагають сформувати комунікативну модель прийняття рішень, толерантність до протиріч.

Залучення концепції VUCA є тим більш важливим, оскільки, як Schick et al. (2017) слушно зазначають, «підтримка функціональних екосистем, які забезпечують значну основу для добробуту людей, є невід'ємною частиною сталого розвитку, заснованого на екосистемах. Основні причини деградації екосистем, такі як глобальна зміна клімату та постійно зростаючі людські потреби, які швидко змінюють соціально-економічні та політичні основи, часто некеровані в локальному масштабі та вимагають нового підходу до планування та дій в управлінні екосистемою. Рамкові умови, які кидають виклик сталому розвитку, формуються через зростання нестабільності, невизначеності, складності та неоднозначності (концепція VUCA)».

Цікаво, що у текстах місій сучасних провідних університетів позначені якості, які мають формуватися в академічному середовищі: критичне мислення, творчі здібності, культура співробітництва, етичні норми поведінки, комунікативність, соціальна адаптивність, громадянськість, самодисципліна, відповідальність, новаторський дух, толерантність, ініціативність, амбітність. Нові орієнтири пов'язані із спрямованістю досліджень вирішення глобальних світових проблем. У місіях університетів виразно висвічується прагнення глобального прориву у вирішенні загальносвітових завдань: поліпшення, зміна світу, вирішення проблем людства. Очевидно, що сучасний університет живе інтересами суспільства, прагне змінити світ на краще, відкрити людству нові горизонти. Навчання має бути спрямоване на вміння працювати із соціальною інформацією, її перетворенням, вмінням її трансформувати та застосовувати на практиці. Ми вважаємо, що участь у діяльності тимчасової громадської організації, створеної у шкільному середовищі з метою формування у підлітків цінності моральної автономії сприяє фор-

муванню саме таких якостей, саме таких завдань, таким чином сприяючи «безшовності» етапів освіти під час переходу зі школи до вузівського середовища навчання.

Кейси для нашого експерименту були створені на основі 8 принципів педагогічного дизайну, запропонованих Robert Mills Gagne (Cagne et al., 2004):

1. Привернення уваги учнів, мотивація на навчання, пробудження інтересу до теми та методів.

2. Пояснення мети та завдань навчання. Тут не лише дається відповідь на запитання «навіщо?», а й формується певний рівень очікувань від результатів процесу навчання.

3. Подання нового матеріалу. Це найскладніша частина процесу, оскільки вибірковість сприйняття будь-якого нового матеріалу властива людській психіці. А це означає, що необхідно передбачити певні елементи, які дозволять утримати увагу учня на важливих моментах і довести до нього головну думку проекту в максимально доступній формі.

4. Супровід навчання. По суті, це керівництво учнями та семантичне формування установки на утримання отриманого матеріалу у довгостроковій пам'яті.

5. Практика. Необхідно швидко, поки нові знання ще свіжі, випробувати їх у реальних умовах або просто підтвердити відповідним експериментом, що чітко та дуже ефективно ув'яже теорію та застосування знань.

6. Зворотній зв'язок. Оцінка обраного методу навчання та його ефективності неможлива без оперативного аналізу. Тому ще на етапі розробки курсу має закладатися максимально гнучка система зворотного зв'язку (тут стануть у нагоді результати аналізу цільової аудиторії та її можливостей).

7. Оцінка успішності та загальна оцінка ефективності навчального курсу.

8. Переведення у практичну площину, допомога учням у збереженні знань та їх правильному застосуванні. На відміну від п'ятого принципу, тут важливо перенести практичні навички в нові умови, не задані рамками курсу. Це дозволить оцінити глибину засвоєння знань.

Передбачається, що після закінчення навчальної програми в рамках експерименту учасники знатимуть та вмітимуть:

- 17 цілей документа ООН «Цілі у сфері Сталого розвитку»;
- основні завдання цілей сталого розвитку та принципи їх реалізації;

– розпізнавати цілі сталого розвитку за логотипами;

– пояснювати зміст будь-якої з цілей сталого розвитку;

– наводити приклади дій у дусі глобальної громадянськості;

Також, учні вмітимуть:

– відрізняти дії, що суперечать цілям сталого розвитку та давати їм оцінку;

– критично розглядати з різних точок зору проблеми глобального характеру та міжкультурної взаємодії;

– використовувати набуті знання, ідеї та концепції для прийняття рішень у повсякденному житті;

– прогнозувати наслідки своїх дій на життя суспільства та держави;

– пропонувати самостійні варіанти дій для вирішення проблем у сфері цілей сталого розвитку;

– вміти встановлювати зв'язки та співпрацювати з іншими людьми та окремими групами людей для досягнення цілей сталого розвитку;

– вміти відстоювати свої цінності, переконання, ідеї.

Також ми очікували, що учні будуть:

– розуміти роль особистості та колективів у досягненні цілей сталого розвитку, зокрема роль місцевих спільнот;

– розуміти та оцінювати проблеми та наслідки недосягнення ЦСРів для окремої людини та людства в цілому;

– дотримуватися цінностей у дусі глобальної громадянськості;

– реагувати на дії, що суперечать принципам сталого розвитку, на проблеми що виникають, та брати участь у їх вирішенні;

– усвідомлювати важливість певних моделей поведінки;

– брати активну участь у житті суспільства та держави.

Навчальна громадська організація, створена на базі загальноосвітньої школи № 14 м. Чернівці, дістала назву «Союз Активної Молоді» (САМ). Відповідно до статуту організації, вона є об'єднанням активної молоді міста Чернівці навколо спільних ідей та всебічна підтримка у здійсненні їхніх задумів, виховання в українській молоді національної самосвідомості та сприяння вирішенню основних проблем сталого розвитку та соціальної справедливості. Девіз організації «Екологія – Комунікація – Освіта – Порядок – Розвиток – Об'єднання».

У відповідності до конструктивістської філософії експериментального дослідження, описаної

нами у попередньому параграфі, у конструктивній дидактиці викладач вже не має провідної ролі, а акценти зміщені на студента, котрий активно та творчо діє. Задача викладача полягає у створенні середовища, що представляє матеріал для потенційних відкриттів, середовища, зверненого до індивідуального досвіду учня, що впливає на багато рецепторів, які активізують його на дослідження, постановку проблем і пошук їх вирішення. За таких умов індивід конструє самого себе, оскільки навколишній світ не детермінує над розвитком, а відповідно, сам конструюється тим, хто його пізнає.

Прийняття конструктивістської позиції змінює розуміння процесу навчання. Воно набуває характеру саморегульованого процесу, суть якого становить протиріччя, пізнавальний конфлікт між особистими, раніше набутими знаннями й інформацією, що надходить із навколишнього середовища. Отримуючи знання тим чи іншим шляхом, кожен індивід конструє їх по-своєму, а отже, конструє свою індивідуальну діяльність, що включає, звісно, насамперед усвідомлення цінності моральної автономії та реалізацію цієї автономії.

Основною ідеєю, на якій було побудовано експериментальне середовище, є твердження про те, що Цілі у сфері сталого розвитку – це заклик, спрямований на захист нашої планети та покращення добробуту населення всіх народів та всіх країн світу, а також теза про системну та нерозривну єдність трьох складових сталого розвитку – ESG – та ролі прихильності до принципів сталого розвитку в громадянській позиції сучасного члена суспільства.

Як показує світовий досвід та дослідження ООН (Barrett & Pachi, 2019), нинішня риса молодіжної політичної та громадянської участі – це зосередженість на конкретних питаннях. Почуття розчарування в традиційних політичних процесах і політиках і цинічне ставлення до них спонукає багатьох молодих громадян зосередити свою енергію на окремих проблемах або цілях, що мають для них першорядне значення. До проблем, що повсюдно привертають увагу молоді, належать – на загальносвітовому рівні – глобальне потепління, забруднення навколишнього середовища, зростання глобальної злиднів, використання в країнах низькооплачуваної праці, жадібність мультинаціональних корпорацій і проблеми прав людини, а також – на місцевому рівні – сталий розвиток міст і населених пунктів, озеленення та стійка інфраструктура.

При цьому освітні та виховні установи (у тому числі і особливо молодіжні громадські організа-

ції) є тим середовищем, в якому зароджуються, формуються, систематизуються знання та вміння учнів та створюється система цінностей, необхідних для розуміння та усвідомлення завдань сталого розвитку свого регіону, країни та світу в цілому. У свою чергу, ефективність такої освіти та виховання перебуває у прямій залежності від моральної автономії молоді та усвідомленні цінності цієї автономії.

У березні 2005 р. було розроблено Європейську стратегію освіти для сталого розвитку (ОСР). Ця подія започаткувала оголошене ЮНЕСКО Десятиріччя ОСР. У Міжнародному плані Десятиліття, прийнятому ООН (реалізація якого продовжується і надалі), наголошується, що освіта для сталого розвитку – це (European Education Area, 2023):

- освіта, що має глибоку ціннісну базу, верховенство поваги: поваги до інших, включаючи справжні та майбутні покоління, їх відмінностей та різноманітності; поваги до довкілля, ресурсів планети, що ми населяємо;

- виховання способів мислення та поведінки, які дозволять нам жити життям, гідним людини, не позбавляючи себе всього необхідного для цього, і які поряд з необхідністю виховання почуттів справедливості, відповідальності та діалогу є також метою освіти для сталого розвитку;

- поширення морально-етичного підходу до організації освіти та пропаганди принципів сталого розвитку, здатності вирішувати проблемні питання її забезпечення та формування навичок критичного мислення.

У документі визначено три основні завдання освіти: сприяння усвідомленню загальних глобальних проблем та необхідності активних зусиль за загальної відповідальності; створення етичної бази, необхідної для критичної оцінки різноманітних ситуацій та визначення напрямів діяльності задля досягнення позитивних змін; організація культури співробітництва між громадянським суспільством, бізнесом та урядами.

У нашому дослідженні експериментальне середовище перевірки ефективності форм, методів, прийомів та засобів формування цінності моральної автономії підлітків в умовах громадських організацій ґрунтується на цій парадигмі, яка передбачає реалізацію цінності моральної автономії через формування у підлітків громадянської позиції щодо сталого розвитку.

На рівні знань та розуміння суті проблеми сталого розвитку суспільства та держави, ми очікуємо, що наш експеримент, у рамках ландшафту моральної автономії, сприятиме формуванню у підлітків компетенції (розвиток якої, звісно, про-

довжуватиметься під час навчання у вузі чи трудовій діяльності, соціального функціонування дорослої особистості), що передбачає такі знання:

- природничо-соціально-гуманітарних дисциплін, на основі яких у випускників формується науковий світогляд;

- міждисциплінарної природи проблем сталого розвитку та пошуку шляхів їх вирішення;

- факторів, які негативно впливають на якість життєдіяльності людини та навколишнього середовища, причин їх виникнення, можливих шляхів подолання на глобальному та національному рівнях;

- знання про інформаційне суспільство та способи роботи з інформацією;

- про суть, напрями, форми міжнародного та регіонального співробітництва, місцеві ініціативи щодо реалізації програм сталого розвитку;

- про найважливіші показники сталості розвитку регіону, країни, розуміння можливих напрямів покращення ситуації.

Ключовим завданням має стати формування особистості із системним світоглядом, критичним, соціально та екологічно орієнтованим мисленням, цінністю моральної автономії та активною громадянською позицією.

«Сталість» кожної людини та розвитку її суспільства є центральною проблемою. Принципи, логіка та методологія формування цінності моральної автономії повинні забезпечити основу для розуміння онтологічних та етичних засад сталості у: а) розумінні її, як частини динаміки природи; б) баченні складної взаємозалежності людей, установ та спільнот, що передбачає їхню підвищену прихильність до сталої взаємної вигоди для людини та суспільства; в) моделі гуманної форми глобалізації, що виходить за рамки суспільства знань заради прибутку, до суспільства, яке розкриває та використовує знання у контексті взаємної поваги, довіри та відповідальності за дії.

Вузлами мережі, що становить роботу суспільства, є актори, що володіють автономією у прийнятті рішень, які представляють перед довкіллям - і процесом у внутрішньому середовищі - законні вимоги одного з логічних вимірів, необхідних для хорошого функціонування цілого. Зв'язки між вузлами є взаємозалежністю акторів, яка визначає, що дія одного з них має наслідки для інших (Nimmo, 2016).

Для участі в експерименті було запрошено учнів 10–11 класів вищезгаданої школи. Відбір учасників проводився за черговістю подання заявок на участь в експерименті – більш пізніші заявки на участь були відхилені (термін подачі

заявок становив 3 дні; про можливість участі в експерименті учням повідомили класні керівники під час уроків з дисциплін «Громадянська освіта», а також «Біологія та Екологія»). Для зустрічі учасників створеної громадської організації САМ було виділено позаурочний час, з 15:00 до 17:00 у вівторок та четвер, а також у суботу з 11:00 до 13:00. Заохочувалась взаємодія учасників також і у перервах між зустрічами. Було створено два окремі Телеграм-канали: для спілкування учасників та для консультації з викладачами з питань і труднощів, що виникають.

В процесі експерименту спостерігалася висока активність учасників у Телеграм-каналі та в особистих зустрічах навіть поза плановими зустрічами. Крім того, учасники звернулися до організатора із проханням санкціонувати використання Zoom конференцій, і використання Zoom сприяло ще більшій ефективності роботи команди.

У повсякденному житті діти та підлітки беруть участь у різноманітних видах практик, як соціальних, екологічних, так і політичних за своєю природою, які дозволяють їм розвинути свою громадянську компетентність. Школи певним чином функціонують як середовище для навчання громадянства, не лише тому, що шкільний час є структурною частиною повсякденного життя молодих людей, але тому що й у школах та навколо них вони також зустрічаються з однолітками та стають частиною соціальних зусиль і викликів,

таких як важливість піклування один про одного та труднощі розбудови особистої ідентичності у взаємозалежному середовищі. Крім того, вони стикаються з новими формами та ролями влади, сенсом існування різних інтересів і перспектив, а також способами боротьби з цим (висловитися за себе, голосувати в класі за спільні рішення тощо) (Geboers et al., 2015). Крім того, освіта – якщо педагогічний простір школи використано належним чином – дає як додаткові знання, так і можливість для рефлексії щодо такої участі в соціальній, природоохоронній та політичній практиці (або її відсутності). Таким чином, дитинство і особливо підлітковий вік є важливими періодами для набуття, практики, розвитку та розширення соціальних навичок, ставлень і поведінки, і школа відіграє в цьому роль.

Висновки. Як показав діагностичний етап нашого дослідження, незважаючи на викладання дисциплін «Громадянська освіта», а також «Біологія та Екологія» у 10–11 класах, цілісного навчання та виховання в рамках ESG не спостерігається. Результати дослідження підтверджують, що створення умов для формування моральної автономії через громадські організації є ефективним засобом виховання відповідальних і свідомих особистостей, здатних активно діяти в умовах сучасного світу. Практичні рекомендації для освітян сприятимуть інтеграції інноваційних підходів у систему освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дубяга С. М., Шевченко Ю. М. Лідерські якості майбутнього вчителя у контексті сучасної освіти. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. 2010. Вип. 5. С. 175–181.
2. Barrett M., Pachi D. Youth civic and political engagement (Adolescence and Society). Routledge, 2019.
3. Cagne R., Wager W., Golas K., Keller J. Principles of instructional design. Cengage Learning, 2004.
4. Deaton A. VUCA tools for a VUCA world: Developing leaders and teams for sustainable results. DaVinci Resources, 2018.
5. European Education Area. Learning for the green transition and sustainable development. URL: <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/green-education/learning-for-the-green-transition> (дата звернення: 22.01.2025).
6. Geboers E., Geijssels F., Admiraal W., Jorgensen T., ten Dam G. Citizenship development of adolescents during the lower grades of secondary education. Journal of Adolescence. 2015. Vol. 45. P. 89–97.
7. Nimmo R. Actor-network theory research. SAGE Publications, 2016.
8. Schick A., Hobson P., Ibsch P. Conservation and sustainable development in a VUCA world: The need for a systemic and ecosystem-based approach. Ecosystem Health and Sustainability. 2017. Vol. 3, No. 4. P. e01267. URL: <http://dx.doi.org/10.1002/ehs2.1267> (дата звернення: 22.01.2025).

REFERENCES

1. Dubiaga, S. M., & Shevchenko, Y. M. (2010). Liderski yakosti maibutnoho vchytelia u konteksti suchasnoi osvity. [Leadership qualities of a future teacher in the context of modern education] Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohika. 2010. Vyp. 5. S. 175–181. [in Ukrainian]
2. Barrett, M., & Pachi, D. (2019). Youth civic and political engagement (Adolescence and Society). Routledge.
3. Cagne, R., Wager, W., Golas, K., & Keller, J. (2004). Principles of instructional design. Cengage Learning.
4. Deaton, A. (2018). VUCA tools for a VUCA world: Developing leaders and teams for sustainable results. DaVinci Resources.
5. European Education Area. (2023). Learning for the green transition and sustainable development. URL: <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/green-education/learning-for-the-green-transition>

6. Geboers, E., Geijsel, F., Admiraal, W., Jorgensen, T., & ten Dam, G. (2015). Citizenship development of adolescents during the lower grades of secondary education. *Journal of Adolescence*, 45, 89–97.
7. Nimmo, R. (2016). *Actor-network theory research*. SAGE Publications.
8. Schick, A., Hobson, P., & Ibsch, P. (2017). Conservation and sustainable development in a VUCA world: The need for a systemic and ecosystem-based approach. *Ecosystem Health and Sustainability*, 3(4), e01267. <https://doi.org/10.1002/ehs2.1267>